

УДК 330.341

В. В. Білоцерківець,
д. е. н., доцент, професор кафедри політичної економії,
Національна металургійна академія України, м. Дніпропетровськ

ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ПІДВАЛИНИ ЕКОНОМІЧНОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

V. Bilotserkivets,
Doctor of Science in Economics, Associate Professor,
Professor of department of Political economy, National Metallurgical Academia of Ukraine, Dnipropetrovsk

CIVILISATIONS BASICS OF ECONOMIC EVOLUTION

У статті досліджуються особливості економічної еволюції в цивілізаційному контексті. Визначено основні підходи до розуміння процесів становлення та розвитку цивілізацій. Показано, що загальноцивілізаційна та окремоцивілізаційна концепції розвитку, незважаючи на протилежні вихідні позиції на даному етапі еволюції людського суспільства фактично сходяться, демонструючи аналогічність альтернативних майнстрьомів. Проаналізовано перспективи і недоліки технологічної програми розвитку та роль генерування нових благ у економічній еволюції. Виокремлено етапи цивілізаційного розвитку (людські громади, цивілізації, суперцивілізація як самоорганізаційні множини) на базі застосування автопоетично-холістичного підходу. Показано, що розширення ареалу цивілізації відбувається через включення до нього нових локусів меншої ентропійності, що можуть належати іншим цивілізаціям.

In the article examines the features of economic evolution in a civilization context. The basic going is certain near understanding of becoming and development of civilizations. It is shown that total-civilization and different-civilization conceptions of development, without regard to opposite initial positions on this stage of evolution of human society meet actually, demonstrating analogical of alternative mainstreams. The paper analyzes the prospects and lacks of the technological program of development and role of generic of the new blessing in an economic evolution. The stages of civilization development (human communities, civilizations, super-civilization as self-organization sets) are distinguished on the base of application of autopoiesis-holistic method. It is shown expansion of area of civilization takes place through including to him new locus, belong to other civilizations.

Ключові слова: цивілізація, економічна еволюція, самоорганізація, субмножини, ентропія, автопоетична система.

Key words: civilization, economic evolution, self-organization, subsets, entropy, autopoietic system.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Статичний стан для економічної системи останніми століттями виступав швидше як рідкісне виключення, аніж норма. І якщо протягом другої половини ХІХ та аж до кінця ХХ ст. її нестатичність, за критерієм Р. Харрода, набувала майже перманентного характеру, то останніми десятиріччями ця нестатичність стає перманентною вже й за критерієм Й. Шумпетера. Саме така шумпетеріанська динамічність, швидкоплинність змін стають одною з наріжних ознак новітньої світової економіки. Посилення позицій нової економіки, зростан-

ня її питомої ваги не могло не привести до подібних змін. Втім, такий результат не є наслідком їх самостійної еволюції як "Ding in sich", достатність для цього ступеню їх холізації викликає доречний скепсис. Насправді сучасна економіка є продуктом довгострокового розвитку людської цивілізації. Отже, розуміння процесів висхідної еволюції економіки, розкриття стержневих тенденцій її розвитку та визначення змісту її девіативних розгалужень, причин їх появи та набуття статусу другорядності неможливі без урахування специфіки цивілізаційного прогресу.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Актуальність та важливість для сучасної економічної науки проблематики з'ясування цивілізаційних особливостей економічного розвитку засвідчує невпинна поява протягом тривалого часу все нових й нових фундаментальних розробок, у значній мірі присвячених її розв'язанню. Це, зокрема, праці В. Базилевича [1], З. Бжезинського [2, 3], Ф. Броделя [4], В. Іноземцева [5], Н. Лумана [6], Л. Мельника [1], Т. Момзена [7], Р. Нуреєва [1], Ю. Семенова [8], А. Тойнбі [9], А. Чухна [1] та багатьох інших. Здійснені наукові розвідки, зокрема, розкрили значення традицій, релігії, культури у становленні цивілізацій, виявили значення внутрішніх та зовнішніх викликів у забезпеченні економічного розвитку, заклали основи розуміння економічної динаміки в цивілізаційному ракурсі. Втім, широке коло проблем у даній царині економічної науки ще й досі залишається недостатньо дослідженим, а теоретичні обґрунтування причин інтеграції та диференціації цивілізаційних утворень в історичному та економічному контексті мають дискусійний характер. Наукова думка акцентує свою увагу на сьогоденні цивілізаційного розвитку, його ролі в економічному зростанні, а пошук історичних засад синергетичної економіко-цивілізаційної еволюції так й лишається не завершеним.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ

Мета статті даної статті полягає у визначенні особливостей економічної еволюції в цивілізаційній перспективі, з'ясуванні причин та детермінант тенденцій інтеграції та диференціації цивілізацій в історико-економічному контексті.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ

Безперечно, динамічна цивілізація не є застиглим катехізисом, вона постійно змінюється за змістом, еволюціонує, прямує до нових шаблів розвитку, поступово проходячи в своєму русі етап за етапом. При цьому в сучасній науці не існує чітко виділених критеріїв як щодо визначення моментів переходу від етапу до етапу, так і самих етапів. Вчені запропонували кілька десятків підходів щодо класифікації ступенів розвитку людства, що можуть мати як спільні риси в критеріальному поділі, так і суперечити один одному.

Перші спроби визначити етапи еволюції людського суспільства були зроблені ще у біблійські часи. Так, Книга Пророка Даніїла відокремлює чотири періоди розвитку: царства золоте, срібне, мідне та залізне. Автор наводив стисло характеристику кожного з етапів та визначав основні футуристичні тенденції, виважено та не надто оптимістично змальовуючи майбутнє як синтез позитивного й негативного, не окреслюючи, втім, причини суспільних трансформацій і залишаючи досить розпливчастими критерії переходу до нового етапу. Давньоримський учений К. Лукрецій спробував розкрити причини та послідовність розвитку людства, спираючись на більш об'єктивні критерії. На його думку, людське суспільство пройшло в своїй еволюції через етапи дикості, мисливства, розповсюдження вогню та металевоземлеробський період [10, с. 139—148]. При цьому він зазначав, що головною засадою позитивних змін у житті людей завжди виступали потреби. Саме їх перманентна мінливість, прагнення людини до задоволення потреб, що набувають усе нових форм, модифікативність конкретних проявів нужд є фундаментальною основою технологічного прогресу. Безумовним лозунгом соціуму споживання, яким, з точки зору дослідника, на всіх етапах свого розвитку залишалось людство, стає ідентифікація нового, як кращого. Нові за властивостями продукти в змозі як задовольнити наявні потреби в більшому ступені, так й забезпечити задоволення їх нових унікальних інваріацій. Спокуса нового стає запорукою висхідного з плином часу руху нової економіки.

Часи середньовіччя позначені більш песимістичним сприйняттям можливості прогресивного розвитку людства на довгострокову перспективу. Маючи приклад занепаду та катастрофічної загибелі Давньоримської держави в якості наочного свідчення нестабільності вектору руху технологічного суспільства, дослідники того часу відмовились від розуміння розвитку цивілізації як невпинного просування вперед до світлого майбутнього. Більш адекватним дійсності представлялось сприйняття розвитку, як циклічного процесу, де за періодом культурного підйому, технологічного прогресу та розширення ареалу розповсюдження цивілізації обов'язково слідує епоха занепаду культурних цінностей, технологічний регрес та цивілізаційне стиснення. При цьому зазначені цикли відбуваються не синхронізовано для всього

людського соціуму, вони мають не загальнопланетарний характер, а локалізовані для окремих цивілізацій. Жвавий прогрес однієї цивілізації, не виключає поглиблення кризових явищ в іншій. Висловлення таких припущень у працях Аль-Біруні, отримує подальше розгортання в дослідженнях Дж. Віко, який розглядав цивілізаційний поступ, як тотожний національному, а отже, кожна цивілізація циклічно проходить божественну, героїчну та людську доби в своєму русі. Праці Т. Моммзена [7] продовжили цю традицію, акцентуючи увагу на циклічному характері еволюції національних соціумів та відсутності синхронізованого і позитивного одновекторного поступу людства на планетарному рівні.

Втім, такі видатні дослідники більш пізніх часів, як Вольтер, Ш. Фур'є, Г. Бокль розглядали розвиток вже в дещо іншому ракурсі. Природним вони вважали еволюцію суспільства не на рівні окремих цивілізаційних утворень, а загальнолюдський поступ, коли надбання однієї нації стають, хоч і не автоматично та безпосередньо, але, в певному розумінні, спільним надбанням усього людства. Вчені фактично визнавали незворотність прогресивних змін, оскільки ймовірність втрати досягнень окремої цивілізації значно зменшується за умови інкорпорації їх до загальнолюдського рівня. Якщо циклічний характер руху кожної поодинокі цивілізації передбачав настання рано чи пізно фази занепаду чи, можливо, й загибелі, що супроводжується масштабним культурним, соціальним та технологічним регресом, а отже, інші людські соціуми в майбутньому змушені були проходити ті ж самі сходинки в своєму поступі, то злиття багатовекторності розвитку локальностей у вібруючу траєкторію цілісності автоматично виключає такі недоліки. Відмова від цивілізаційного чи національного рівня сприйняття розвитку людського суспільства, як вичерпного, на користь розуміння останнього, як холістичної єдності компонентів, безумовно, стала позитивним кроком у концептуальній еволюції, забезпечила фундаментальні зрушення в уявленнях щодо людства як мультикультурної спільноти.

Разом з тим, у межах цієї платформи розвивались численні окремі напрямки. Основна дискусія точилась щодо критеріїв фіксації позитивної динаміки і, відповідно до цього, визначення етапів розвитку, детермінант якісних переходів. Представники німецької історичної школи надали цілу низ-

ку таких підходів. Так, Ф. Лист запропонував розрізняти п'ять стадій відповідно до характеристик діяльнісного розвитку. Людство поступово в своєму історичному русі переходить від збиральництва до скотарства, потім до землеробства, запроваджує мануфактурне виробництво та активізує комерційну діяльність. У свою чергу, Б. Гільдебранд звертав увагу на етапи розвитку грошової сфери, дещо абсолютизуючи роль останньої в еволюції людського суспільства, а К. Бюхер прогрес розглядав у площині специфіки відносин між виробником та споживачем. Фактично процес становлення сучасної економічної системи є рухом від більшої визначеності до меншої, від концептуального детермінізму поведінки суб'єктів до панування імовірнісних наборів функціональних реакцій, рухом, проентропійність [11] вектору якого не викликає сумніву. На жаль, такий висновок у роботах цього автора мав цілком імпліцитно-латентний характер і не отримав ані сприйняття в такому ракурсі, ані подальшої деталізації в працях наступників.

Видатний український учений Л. Мечніков у своїй монографії "Цивілізація та великі історичні ріки", аналізуючи етапи еволюції людства, головний наголос робив на географічному критерії. Ретроспективне дослідження доводило існування одновекторного тренду розвитку, а наявні факти регресивних чи стагнаційних напрямків руху окремих цивілізацій (народів) за змістом виступали насправді лише в якості девіацій, що могли загальмувати загальноцивілізаційний поступ, але не повернути його в зворотному спрямуванні. На етапі становлення стародавніх суспільств, появи перших державних утворень люди розселялися побіля річок. Так виникли: в долині Нілу — цивілізація Стародавнього Єгипту, в межиріччі Тигру та Євфрату — цивілізація Шинейру, а на берегах Інду — Хараппська цивілізація. Специфіка кліматичних умов вимагала побудови мережі іригаційних споруджень, що було неможливим без організації колективної праці членів громад. Це, в свою чергу, потребувало чіткої регламентації всіх сторін поведінки окремого індивіда, повсякчасного знаходження його під суворим диктатом суспільної необхідності, невизначеність навколишнього виступала імперативом кодифікації внутрішнього. Подібний еквілібріум операціонально замкненої системи та середовища був цілком доречний за умов неможливості швидких внутрішніх

трансформацій, недостатніх адаптабельних властивостей реципієнтів стохастичних імпульсів природи.

Подальший розвиток констатував появу якісно відмінних цивілізацій — відбувся перехід від річкового етапу до морського. Одночасне розширення можливостей щодо міграції благ в нові локалізації сприяє їх широкому розповсюдженню, визначаючи прискорення динаміки зміни статусу таких благ. Інтенсифікація міграційних потоків неоекономічних благ пришвидшує процес їх узвичаєння в нових локалізаціях та відповідної асиміляції в староекономічну множину.

Нові провідники прогресу — Афіньська, Спартанська, Давньоримська та Фінікійсько-Карфагенська субцивілізації [9, с. 91—155] (перші три входили до складу Елліністичної цивілізації, а остання — виступала провісником Сірійської цивілізації) — хоч і сприйняли досягнення своїх попередників, не є їх генетичними нащадками. Традиційна гомеостатична система поступилася місцем більш конкурентоспроможній нерівноважній системі. Морські цивілізації менше залежали від неупорядкованості навколишнього, вони поступово розширювали невеличкі "острови меншої складності" [6, с. 116], що стосувалися діяльності людини, як за горизонталлю, так і за вертикаллю. Такий рух забезпечував появу, з одного боку, на "суходолі" меншої складності "пагорбів" ще меншої складності, а з іншого, забезпечував зростання рівня складності освоєної ойкумени взагалі. Процес наростання ентропійності витримали не всі субцивілізації. Надто швидкий перехід у стан гомеостазу Спартанської та Фінікійсько-Карфагенської субцивілізацій виключив їх з подальшого ходу еволюційного поступу. Багатобарвне різноманіття "пагорбів", численність змістовно неідентичних локусів на просторах елліністичного світу зумовили більшу тривалість процесу досягнення еквілібріуму між внутрішнім та зовнішнім.

Третій етап — океанічний — знаходить вираз, за думкою вченого, в подальшому розвитку господарських та політичних відносин вже у світовому масштабі. Прогрес науки і техніки знаменує подальше посилення рівня складності економічного та суспільного життя, фактичне зростання децентралізації в умовах неможливості адекватного контролю та регулювання внутрішнього, міра ентропії якого поступово наближається до міри зовнішнього. Дійсно, "ентропія системи може змінюватись внаслідок двох і тільки двох причин: або в результаті пе-

реносу (транспорту) ентропії із зовнішнього середовища чи у зовнішнє середовище через кордони системи, або в результаті виникнення ентропії у самій системі" [12, с. 56]. Будь-яке еволюційне ускладнення системи позначене зростанням рівня її впорядкованості за відсутності каналів, що забезпечують цілком безперешкодне залучення ресурсів із зовнішнього середовища, має наслідком зростання рівня ентропії [12, с. 114—119]. Тож набуття Ойкуменою світового виміру, що супроводжується активізацією процесів трансформації зовнішнього у внутрішнє, постулює охоплення впорядкованістю все нових і нових шарів неупорядкованого, яка позбувається при цьому ступеня своєї ентропійності, стаючи менш впорядкованою.

Проте домінанта загальноцивілізаційного розуміння еволюції людського суспільства не є апріорною. Ренесанс окремоцивілізаційного підходу щодо розвитку людства пов'язаний з працями видатного англійського науковця А. Тойнбі. У своїй праці "Дослідження історії" він спробував представити історію людства у вигляді динамічного процесу зміни цивілізацій [9]. Такі утворення з'являються, розвиваються, досягають свого апогею, приходять у занепад та гинуть. Між ними можуть й існують певні взаємозв'язки, вони навіть у змозі черпати на снагу в досягненнях інших, але рух кожної з них є самостійним і детермінований низкою власних чинників.

Наріжною рисою кожної цивілізації є її релігійно-культурна самобутність. Саме вона визначає специфіку розвитку цивілізаційного утворення, задає критерії впорядкування внутрішнього та детермінує імперативи реагування на мінливі імпульси навколишнього. Отже, рух кожної з цивілізацій позначений своїми особливостями, культурними, релігійними, ментальними та господарськими рисами, що забезпечують унікальність такого утворення та унеможливають комплексний розгляд еволюції людського суспільства, як нерозривної єдності.

За тисячоліття існування людського соціуму сформувалися, розвинулися та досягли свого логічного кінця досить багато цивілізацій. Але декілька цивілізацій існує й у теперішні часи. Втім, більшість із них (Православно-християнська, Іранська, Далекосхідна тощо) набули в своїй еволюції рис загальмованості [9, с. 256, 262—268, 361]. Вони припинили власний, позначений своєрідністю незалежний розвиток, все більше піддаючись асиміляторському впливу єдиної сучасної цивілізації, що продов-

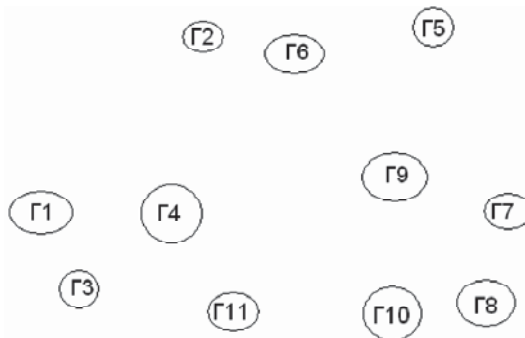

Рис. 1. Людські громади як самоорганізаційні множини

жує свій невпинний розвиток. Такою цивілізацією виступає Західно-Християнська, насамперед, у своєму одному з найуспішніших іудеохристиянському варіанті, що знайшов своє первісне втілення на теренах Сполучених Штатів Америки. Відомий науковець З. Бжезинський з цього приводу зазначає: "американський спосіб життя, наш стиль, наші традиції все в більшій мірі виступають за приклад. Якщо є зараз у світі хоч якийсь творче, креативне суспільство, то це Сполучені Штати — в тому розумінні, що всі на світі, часто навіть не усвідомлюючи, наслідують їх" [2, с. 19—21]. Саме це суспільство, що уособлює в собі риси найефективнішого з існуючих на сьогодні варіантів провідної цивілізації, є самим "інноваційним і креативним суспільством сучасності" [3, с. 11—15] та першим залишає стадію індустріального суспільства і вперше стає першим технотронним.

Отже, незважаючи на абсолютно відмінні вихідні позиції загальноцивілізаційної та окремоцивілізаційної концепції розвитку людства, на даному етапі вони фактично сходяться, постулюючи аналогічність майнстрьомів еволюції людського суспільства. У будь-якому випадку, цивілізація рухається або за вектором технологічної програми, іманентної людству в ціло-

му з прадавніх часів, або відповідно до імперативів технологічної програми Західно-Християнської цивілізації, що стають вільно чи невільно притаманними усім суспільствам зі статусом заклякості. Результати цього неоднозначні. Людський соціум, з одного боку, набуває рис єдиної автопоетичної системи, що поєднує цілу низку множин меншої складності, а з іншого — становлення цілісної моносистеми відбувається не шляхом включення існуючих локальних кластерів впорядкованості в наявну систему, а через входження однопорядкових множин у множину вищого порядку.

Процес еволюції розпочався від окремих самоорганізаційних громад (рис. 1), кожна з яких мала риси самодостатності і виступала в якості операційно замкненої системи, що розвивалась за власною програмою ($\Gamma_1, \dots, \Gamma_n$). У просторі хаосу та невпорядкованості вона являла собою згусток впорядкованості, множину, рух якої відбувався за вектором протилежним загалу. Втім, це не означає, що рівень ентропійності на всьому протязі множини мав однаковий рівень. Множина є впорядкованою, але не однорідною за цим критерієм, вона помережена низкою "пагорбів" впорядкованості більшої густини та "низовинами" з меншим ступенем

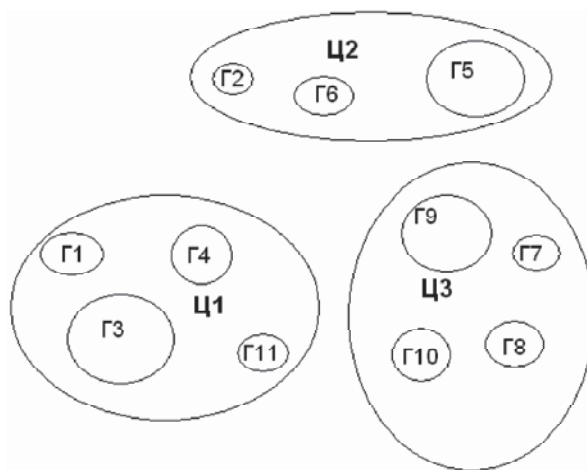

Рис. 2. Людські цивілізації як самоорганізаційні множини

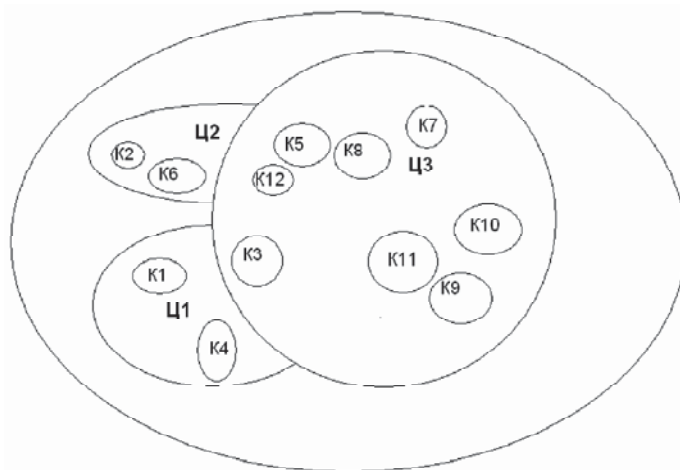

Рис. 3. Поглинання інолокусів суперцивілізацією

ентропійності, що оточують їх. Рух громад як автопоетичних систем є процесом метаморфози хаосу в порядок, інституціоналізації взаємозв'язків між елементами множин, отримання ними ознак певної сталості. Поступово система наближається до стану рівноваги між внутрішнім та зовнішнім, набуває гомеостатичного характеру.

Але такий стан не є остаточним; як внутрішня логіка розвитку, так і впливи зовнішнього, незважаючи на наявні дієві механізми пристосування системи, її самореферентність, призводять щодо окремих систем до нелінійних змін, що забезпечують їх структурні трансформації, включення нових елементів і множин, перехід на новий порядковий рівень. На базі громад формуються цивілізаційні утворення (рис. 2). Реакцією на виклики була спроба відмовитися від існуючого еквілібріуму, перейти від нестійкого рівноважного стану до нерівноважного, відкривши тим самим шлях для подальшого саморозвитку системи. Такий саморозвиток представляє собою не одновимірний процес: з одного боку, він призводив до розширення простору більшої ентропії як наслідок збільшення ареалу розповсюдження в культурному та матеріальному ракурсах провідної громади (Г3, Г5, Г9), а з іншого — до включення громад в новий цивілізаційний "суходіл" (Ц1, Ц2, Ц3) відносно більшої антиентропійності.

Отже, зростання ареалу впорядкованості поєднувалося зі зменшенням рівня такої впорядкованості. Ц1, Ц2, Ц3 притаманні риси автопоетичних систем, а еволюція їх позначається наростанням складності, посиленням внутрішніх взаємозв'язків, набуття ними мережевого характеру. Розвиток цивілізаційних утворень призводить до поступових внутрішніх

трансформацій: одні острівці меншої складності розчиняються в загалі, інші з'являються, відбувається перманентний процес кластеротворення, коли схожі за певними критеріями елементи множини об'єднуються в субмножини, набуваючи більшої ентропії.

Але подібний процес не має постійної потужності, послідовно самоорганізаційна система все більше пристосовується до мінливих коливань у навколишньому, її подальший розвиток загальмовується і вона набуває рис сталості. Такий процес відбувається у всій множині автопоетичних систем абсолютно не синхронізовано. Відсутність тривких зв'язків між Ц1, Ц2 та Ц3, їх випадковий характер сприяє диспропорційній еволюції систем, наростанню їх антиентропійної диференціації. Кожна з цивілізацій поширює свій ареал, включаючи все нові і нові локуси меншої ентропійності. Такий рух дозволяє найбільш просунутій цивілізації інкорпорувати в зону свого впливу навіть локуси, що належать до інших цивілізацій (рис. 3). Чому це відбувається? Справа в тому, що подальше поширення можливе лише за рахунок зменшення рівня впорядкованості зовнішньої оболонки множини Ц3.

Збільшення рівня ентропійності дозволяє інолокусам більш впорядкованої множини інкорпоруватися в менш впорядковану. Але на заваді можуть постати специфічні властивості, що притаманні локусам конкретної цивілізації. Отже, процес поглинання інолокусів має супроводжуватися поступовою дифузійною патернів поведінки, іманентних провідній цивілізації в зовнішнє середовище. Впорядковуючи ацивілізаційний простір та формуючи там нові локуси ентропії, вона одночасно забезпечує суцесивну трансформацію інолокусів іншоцивілізаційного простору.

Можливі аберації інолокусів від локусів за комплексом властивостей не стають на перешкоді процесам інкорпорації. Дійсно, хоч внутрішньоцивілізаційна таксономія субмножин потенційно вірогідна і, ймовірно, буде відбуватися, це призведе лише до формування нових пагорбів антиентропійності в цивілізаційній тканині, її подальшого структурного ускладнення, появи все нових густин різного рівня впорядкованості.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ РОЗВІДОК

Слід зазначити, що процеси творення нових локусів в антиентропійній суспензії та поглинання інолокусів суперцивілізацією не є єдиними, що обумовлюють поширення впорядкованості. І суперцивілізація, і заляклі цивілізації стають складовими частинами множини ще меншої впорядкованості. Втім, таке розуміння розвитку людства є одним з багатьох. А його подібність чи відмінність від інших пояснюються онтологічними умовами формування концепцій; суспільно-політична та економічна дійсність виступили домінуючими факторами визначення базових засад авторських підходів. Подальші дослідження мають розкрити особливості та детермінанти національної економічної еволюції в ракурсі розвитку цивілізацій, що в різні періоди домінували на теренах України.

Література:

1. Экономика цивилизаций в глобальном измерении / Под ред. А.А. Пороховского, В.Н. Тарасевича. — М.: ТЕИС, 2011. — 768 с.
2. Brzezinsky Z. The Implications of Change for the United States Foreign Policy / Z. Brzezinsky. — Washington: Department of State Bulletin. — 1967. — 29 p.
3. Brzezinsky Z. Between two ages. America's Role in the Technetronic Era / Z. Brzezinsky. — New York: The Viking Press, 1970. — 355 p.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV—XVIII вв. / Ф. Бродель. — М.: Весь мир, 2006. — Т.1. — 592 с.
5. Иноземцев В.А. Расколота я цивилизация / В. А. Иноземцев. — М.: Наука, Академия, 1999. — 704 с.
6. Luhmann N. Soziologische Aufklärung. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme / N. Luhmann. — Opladen: Westdeutscher Verlag, 1970. — В.1. — 268 s.

7. Моммзен Т. История Рима / Т. Моммзен. — СПб.: "Наука", "Ювента", 1997. — Т.1. — 732 с.

8. Семенов Ю. Экономическая антропология [Электронный ресурс] / Ю. Семенов. — Режим доступа: http://scepssis.ru/library/id_136.html

9. Тойнбі А. Дослідження історії / А. Тойнбі. — К.: Основи, 1995. — Т.1. — 614 с.

10. Лукрецій Т. Про природу речей / Т. Лукрецій. — К.: Дніпро, 1988. — 191 с.

11. Базаров И.П. Термодинамика / И.П. Базаров. — М.: Высшая школа, 1991. — 378 с.

12. Пригожин И. Химическая термодинамика / И. Пригожин, Р. Дефэй. — Новосибирск: Наука. — 1966. — 340 с.

References:

1. Porohovskij, A.A. and Tarasevich, V.N. (2011), Jekonomika civilizacij v global'nom izmerenii [Economy of civilizations in the global dimension], TEIS, Moscow, Russia.

2. Brzezinsky, Z. (1967), The Implications of Change for the United States Foreign Policy, Department of State Bulletin, Washington, USA.

3. Brzezinsky, Z. (1970), Between two ages. America's Role in the Technetronic Era, The Viking Press, New York, USA.

4. Braudel, F. (2006), Material'naja civilizacija, jekonomika i kapitalizm, XV—XVIII vv. [Capitalism and Material Life, 1400-1800], vol. 1, Ves' mir, Moscow, Russia.

5. Inozemcev, V.L. (1999), Raskolotaja civilizacija [Split civilization], Akademija Nauka, Moscow, Russia.

6. Luhmann, N. (1970), Soziologische Aufklärung. Aufsätze zur Theorie sozialer Systeme [Sociological explanation. Applet to the theory of frames of society], В.1., Westdeutscher Verlag, Opladen, BRD.

7. Mommzen, T. (1997), Istorija Rima [History of Roma], vol. 1, Nauka Juventa, Saint-Petersburg, Russia.

8. Semenov, Ju. (2014), "Economic anthropology", available at: http://scepssis.ru/library/id_136.html (Accessed 28 October 2014).

9. Toynbee, A. (1995), Doslidzhennia istorii [A Study of History], vol. 1, Osnovy, Kyiv, Ukraine.

10. Lucretius, T. (1988), Pro prirodu rechej [On the Nature of Things], Dnipro, Kyiv, Ukraine.

11. Bazarov, I.P. (1991), Termodinamika [Thermodynamics], Vysshaja shkola, Moscow, Russia.

12. Prigogine, I. and Defay, R. (1966), Himicheskaja termodinamika [Chemical Thermodynamics], Nauka, Novosibirsk, Russia.

Стаття надійшла до редакції 19.02.2015 р.